

17de-eeuwse bewerkingen van kerstliederen

Melodieën van composities van Browne en Van den Kerckhoven onderzocht

Johan Zoutendijk

In vroeger eeuwen namen kerstliederen zowel in de religieuze als in de volksmuziek een voorname plaats in. Ook in de orgelliteratuur zijn talloze voorbeelden te vinden van bewerkingen van kerstliederen. In de 17de-eeuwse Zuid-Nederlandse muziekliteratuur traceerde ik enkele minder bekende voorbeelden.

Kerstliederen werden in de Zuidelijke Nederlanden niet alleen in de huiselijke kring of op straat gezongen, ook in de kerk werden ze uitgevoerd. Tijdens het 'lof' werden door enkele zangers meerstemmige liedbewerkingen en motetten ten gehore gebracht. Ook was er voor de organist en eventuele andere instrumentalisten gelegenheid om bewerkingen uit te voeren.

Het lof was een para-liturgische zang- en gebedsdienst. Het lof behoorde tot de volksdevotie en was daarom niet of slechts beperkt normatief geregeld, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de mis en de getijden. Derhalve was er een grote lokale en regionale vrijheid. Onder invloed van de contra-reformatie kwam het lof tot grote bloei. Zowel op de 'gewone' doordeweekse dagen als op de feestdagen vonden deze vieringen plaats.¹

Figuur 1: Het was gebruik dat op Driekoningen (6 januari) kinderen langs de deuren gingen, een kerstlied zongen en beloond werden met snoepgoed. (Mechelen, Begijnhof, ca. 1990, foto: Adri Hoogendijk).

Uit de Zuidelijke Nederlanden zijn een groot aantal meerstemmige bewerkingen van

kerstliederen overgeleverd. Veel van deze ‘Cantiones Natalitiæ’ verschenen bij de beroemde Antwerpse drukkerijen. Aan de basis ligt steeds een volksmelodie die in strofes herhaald wordt. Verschillende zangmeesters, waaronder G. Borremans, J.F. à Kempis, G. Messaus, A. Vermeren, schreven dergelijke bewerkingen. Ze werden door enkele zangers uitgevoerd in het avondlof.²

Voorals het lied ‘Een kindeken is ons gheboren’ was in de 17de eeuw ongekend populair. In praktisch alle liedboeken uit die tijd vindt men het terug. De populariteit van dit lied blijkt ook uit het feit dat we het herhaaldelijk aantreffen als melodie op de beiaard gedurende de kersttijd.³ Het is aannemelijk dat ook organisten deze ‘schlaggers’ verwerkten en bewerkten in hun spel. Zo schreef de uit Engeland afkomstige componist John Bull enkele bewerkingen voor orgel van de liederen ‘Laet ons met herten reyne’ en ‘Een kindeken is ons gheboren’. Het is aan te nemen dat Bull deze bewerkingen uitvoerde tijdens het lof in de Antwerpse kathedraal, waar hij als organist actief was.⁴

Hoewel de wijs soms niet in de titel van een compositie genoemd wordt, zijn er aanwijzingen voor dat diverse kerstliederen ook in ‘vrije werken’ sporen hebben nagelaten. Zo blijkt een Allemande van William Browne bij nader inzien een bewerking van het kerstlied ‘Een kindeken is ons gheboren’.⁵ Anders dan zijn naam doet vermoeden was Browne in de Zuidelijke Nederlanden actief. Net als zijn collega’s John Bull en Peter Philips ontvluchtte hij Engeland en vestigde zich in het begin van de 17de eeuw in de Zuidelijke Nederlanden.

[Een opname van William Browne: Allemande II is te beluisteren op: <http://www.orgelhistorie.org/archives/4>. Aad Zoutendijk bespeelt het Van Peteghem-orgel (1764) in de Grote Kerk te Vlaardingen (live-opname, 2003).]

Ook Abraham van den Kerckhoven, verreweg de belangrijkste Zuid-Nederlandse componist in de tweede helft van die eeuw, blijkt de melodie van ‘Een kindeken is ons gheboren’ verwerkt te hebben in een van zijn composities. Tot op heden was de herkomst van thema’s van de Fantasia’s en Fuga’s van de Brusselse componist onduidelijk. Jean Boyer attendeerde mij op enkele vergelijkbare wendingen in John Bull’s bewerking van ‘Een kindeken is ons gheboren’ en de Fantasia in G (MMB 135) van Van den Kerckhoven. Een grondiger beschouwing leidt tot de conclusie dat de solo voor de rechterhand de melodie van dit kerstlied omspeelt.

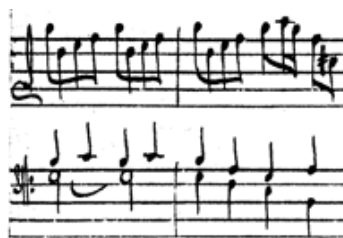
[Een opname van Abraham van den Kerckhoven: Fantasia (in G) is te beluisteren op: <http://www.orgelhistorie.org/archives/4>. Jan Vermeire bespeelt het Van Peteghem-orgel (1821) te Stavele (CD-opname, 1998).]

De orgelmuziek van Abraham van den Kerckhoven is overgeleverd in het Cocquiel-manuscript (Brussel, Kon. Bibl. Albert I, Ms. II 3326). Enkele jaren geleden werd het zgn. Novello-manuscript ‘herontdekt’ waarin ook Van den Kerckhoven als componist vertegenwoordigd is.⁶

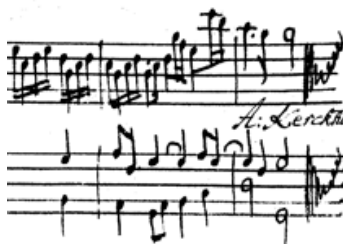
Het is interessant om vast te stellen dat in het gedeelte van het handschrift dat aan Van den Kerckhoven wordt toegeschreven ook bewerkingen van kerstliederen te vinden zijn: ‘O herders laet’ (p. 196–197) is een omspeling van ‘O herders laet uw boxkens en uw schapen’ en de titel ‘Herderkens’ (p. 198–199) verwijst naar het lied ‘Herderkens en herderinkens’. Het gaat ook hier om composities waarbij de melodie met een discant-register wordt gepresenteerd. De componist houdt immers rekening met de deling van het klavier. Dat geldt overigens ook voor de bewerking van ‘Den lustelijcken mej’ (p. 200–205). In een recente moderne editie wordt de registratie-aanduiding ‘Cornet’ verward met die van de naam van de componist Peeter Cornet...⁷ ‘Den lustelycken mey’ komen we

verder ook tegen in een van de bundels *Cantiones Natalitiæ*, hoewel het in feite een pinksterlied betreft. John Bull componeerde op die melodie een orgelbewerking en het gebruik in een religieuze context wordt bevestigd door de titel boven een mogelijk laat-zeventiende-eeuwse anoniem overgeleverde variant (*'Den geestelijcken meij'*).⁸

Een voor Zuid-Nederlandse orgelmuziek tamelijk uniek fenomeen is het in muziek uitbeelden van de inhoud van de tekst van een lied. In de genoemde Cornet-fantasia in G van Van den Kerckhoven vinden we niettemin twee aanwijzingen in die richting: De melodie valt uiteen in een aantal muzikale zinnen. De derde 'zin' (mt. 14 t/m 19) wordt gekenmerkt door een motiefje dat drie keer herhaald wordt. Het kan haast geen toeval zijn dat de derde versregel betrekking heeft op de zinsnede 'dry Coninghen uytvercoren'.

In verschillende liedboeken eindigt het eerste couplet met de zin *'die sterre syn'* of een formulering van dien aard. Het is opvallend dat geen van de overige Cornet-fantasia's van Van den Kerckhoven zo hoogt eindigt als deze fantasia over *'Een kindeken is ons gheboren'*. Moet dit stralende slot niet als een verwijzing van de componist naar de ster gezien worden?

Zowel de tekst als de melodie van *'Een kindeken is ons gheboren'* hebben in de loop der eeuwen veel veranderingen ondergaan. Helaas is het (nog) niet duidelijk welke versie Van den Kerckhoven gebruikt heeft. Het zou niettemin bijzonder interessant zijn de bron te traceren zodat het mogelijk wordt ook de (eventuele) herkomst van andere melodieën te herleiden.

Het is niet alleen denkbaar dat Van den Kerckhoven meer bestaande melodieën heeft gebruikt als basis voor zijn composities, ook krijgen we een idee bij welke gelegenheden deze fantasia's zoal gespeeld werden. We kunnen immers bijna met zekerheid aannemen dat de Fantasia in G tijdens het lof in de kersttijd gespeeld is. Aangezien de uitvoering van omvangrijkere werken tijdens de mis niet voor de hand ligt en concertant gebruik van het kerkorgel niet gebruikelijk was, is het niet onwaarschijnlijk dat ook de andere fantasia's en de overige vrije werken tijdens het lof geklonken hebben.

Herkenbosch, December 2007.

Figuur 2: Afbeelding uit: 'De Vita et Lavdibus Dei paræ Mariæ Virginis', Avctore R.P. Francisco Costero, Colonia Agrippinæ, MDC. (Keulen, 1600).

Noten

¹Rasch, Rudolf: 'De Cantiones Natalitiae en het kerkelijke muziekleven in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de zeventiende eeuw', Utrecht, 1985, p. 26, 29, 31.

²Rasch, idem.

³Bijvoorbeeld: versteekboek Théodore de Sany, Brussel, 1648 en 'Den Boeck van den voorslach...' van Philippus Wyckaert, Gent, 1681.

⁴Rasch, idem, p. 226.

⁵Allemande II is afgedrukt in 'William Browne - Spanish Netherlands keyboard Music', volume 2, edited by Richard Vendome and Colin Good, Oxford, 1983, p. 24, 25.

⁶Een beschrijving en inhoudstafel van dit manuscript is door Daniel Piollet gepubliceerd in: 'Abraham van den Kerckhoven – een Meester groot gheacht', Adrie Zoutendijk (red.), Vlaardingen, 2001, p. 97-110; het Novello-manuscript bevindt zich momenteel in de universiteitsbibliotheek in Yale, Beinecke Library, Osborn Music MS 533.

⁷Deutsche Orgel- und Claviermusik des 17. Jahrhunderts – Werke in Erstausgaben II (BA 8427) herausgegeben von Siegbert Rampe, Bärenreiter, Kassel, 2004, p. V, 28-30. De uitgever begaat trouwens dezelfde fout bij de 'Fantasie 4:ti toni (p. V, 24-27).

⁸gepubliceerd in: 'Zuid-Nederlandse orgelmuziek uit de 18de eeuw' (ed. Peter van Kranenburg & Johan Zoutendijk, Vlaardingen, 1999, p. 16, 17.